

CÂTEVA CONSIDERAȚII DESPRE A.D. XENOPOL CA FILOSOF AL ISTORIEI

MARIA BERCEANU

Fiu al lașilor, A.D. Xenopol (1847-1920), omul stăpânit de “demonul scrisului” și de spiritul istoric “care fierbea în el”, rămâne un stâlp al culturii române moderne prin două reușite de excepție: una, prin realizarea primei ample sinteze de istoria românilor¹, din care, după opinia cercetătorului Al. Zub “nu numai știința, dar și conștiința românească aveau să tragă profit”²; alta, prin contribuția adusă la cercetarea teoriei istoriei printr-o remarcabilă lucrare: *Les principes fondamentaux de l'histoire*, Paris, 1899 (ed. a II-a, *La théorie de l'histoire*, 1908). Ambele sunt lucrări de referință nu doar pentru istoriografie ci și pentru istoria culturii.

Importanța acordată operei sale ne-o mărturisește multitudinea lucrărilor dedicate omului și cărturarului A.D. Xenopol. Au scris despre viața și opera sa Al. Zub³, N. Gogoneață și Z. Ornea⁴, Gheorghe Toma⁵ și mulți alții; a scris în ultimă instanță elevul său și marele istoric N. Iorga, care arăta, în 1934, în *Scrisori vechi de studenți*, apărută la Valenii de Munte, că dascălul său a venit într-un moment când studiul trecutului se oprea la “cercetarea migăloasă a unor amănunte înfățișate fără interpretare” și când cercetarea istorică pomea fără metodă “pe verzile plaiuri însoțite ale genialității romantice” După opinia lui N. Iorga, A.D. Xenopol a introdus în “orânduirea și tălmăcirea acelor lucruri de trecut care condiționează așa de mult prezentul, metoda științifică” Căci filosoful istoriei s-a străduit să pătrundă în adâncimea fenomenelor istorice pentru a stabili ce este general și ce este particular în istorie. Există, de altfel, o unitate indisolubilă și o perfectă continuitate între convingerile și preocupările istoricului și acelea ale teoreticianului istoriei; în ambele ipostaze, A.D. Xenopol a militat pentru triumful spiritului științific, manifestând o fermă convingere atât în posibilitatea restaurării adevărului cât și în dreptul istoriei de a fi așezată în rândul științelor recunoscute ca atare. Acest crez al său a fost expus chiar în Prefața care însoțește lucrarea sa *Les principes...*: “Noi nu voim decât să cercetăm și să stabilim principiile pe care se bazează cunoașterea trecutului, să demonstrăm caracterul perfect științific al acestei cunoașteri și să apărăm istoria împotriva tuturor obiecțiilor care-i vin din toate părțile. Într-un cuvânt, am încercat să constituim știința istoriei”⁶

¹ *Istoria românilor din Dacia Traiană*, 6 vol., 1888-1893.

² Al. Zub, Prefață la ediția a IV-a a *Istoriei românilor din Dacia Traiană*, București, 1985, p. 25.

³ Idem, *A.D. Xenopol, bibliografie*, București, 1973.

⁴ N. Gogoneață, Z. Ornea, *A.D. Xenopol: Concepția socială și filosofică*, București, 1965.

⁵ Gh. Toma, *Xenopol despre logica istoriei*, București, 1971.

⁶ A.D. Xenopol, *Les principes fondamentaux de l'histoire*, Paris, 1899, p. 1-2.

A.D. Xenopol a trăit și a scris într-o perioadă în care mulți filosofi (Schopenhauer, Ernest Renan etc.) insistau asupra “incurabilei incertitudini” a mărturiilor istorice, reactualizând teza aristotelică care susținea că “nu există știință decât despre general” În fața scepticismului acestora, care se încăpățâneau să considere istoria fie ca un domeniu al conjuncturilor, fie ca o specie de artă bazată pe imaginație, marele istoric se va dedica operei de fundamantare a unei “logici a istoriei” în scopul legitimării ei științifice. A.D. Xenopol va susține de la început obiectivitatea cunoașterii științifice, faptul că știința, inclusiv știința istoriei, nu e o pură creație a spiritului nostru ci o reflectare a realității. “Spațiul și timpul – citim în **Les principes...** – sunt cele două mari forme în care vin să se plaseze toate faptele universului; aceste forme reale și existente sunt percepute și abstrase din realitate prin inteligența noastră... Spațiul se întinde în afară de noi și timpul curge independent de noi. Fără această concepție fundamentală, istoria nu ar fi decât o vastă fantasmagorie”⁷ Pe această bază va construi Xenopol teoria sa asupra istoriei. Primul pas în această direcție îl constituie distincția pe care o face între fenomenele “de repetiție” sau de “coexistență” și fenomenele “de succesiune” Astfel, se consideră că faptele care s-au produs în spațiu și timp fără a suferi transformări constituie domeniul faptelor “de repetiție” Dimpotrivă, cele care sunt sau pot fi modificate în timp sub acțiunea diferiților factori reprezintă faptele “de succesiune” Iată, așadar, cum faptele din prima categorie se reproduc în mod uniform sau relativ uniform atât în domeniul material cât și spiritual, pe când faptele din a doua categorie au caracterul unor evenimente unice, ireversibile. Distincția între cele două categorii de fapte va constitui fundamentul binecunoscutei clasificări a științelor în “științe teoretice” sau “științe de legi” – având ca obiect de studiu fenomenele de repetiție și “științe istorice”, referitoare la fenomenele de succesiune. Din această perspectivă, istoria nu era considerată ca o știință particulară – precum biologia, fizica, chimia etc. – ci ca o modalitate fundamentală de cunoaștere, în care se reflectă un fenomen universal. Ulterior însă, sensul istoriei se va restrânge, aceasta fiind considerată de Xenopol ca o disciplină ce are drept obiect studiul evenimentelor vieții umane social-istorice.

Efortul marelui istoric de a defini cunoașterea istorică s-a desfășurat în luptă cu două interpretări extreme, unilaterale: empirismul indeterminist care avea tendința de a trăce cu vederea aspectele de continuitate și ordine în procesul istoric și a doua, determinismul mecanicist care ignora sau subestima rolul întâmplării, a hazardului ca și aspectele creatoare ale procesului istoric. Xenopol a respins aceste două poziții prin intermediul concepției sale originale despre seria istorică. În domeniul istoriei, afirmă filosoful istoriei, fenomenele au un caracter unic, ireversibil, ele nu se mai repetă niciodată. El condamnă tendința de a căuta în trecut “linia de purtare” a prezentului⁸ Ceea ce interesează nu sunt faptele în sine, care nu se repetă, ci concluziile de ordin

⁷ *Ibidem*, p. 4-5.

⁸ *Idem*, *Istoria ideilor mele*, în I.E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, IV, București, 1933, p. 377.

general care pot fi degajate prin efort critic. Datoria istoricului este să deducă din fapte “esența direcțiunii lor” și să contribuie astfel la îndrumarea omenirii⁹.

A.D. Xenopol caracterizează întreaga istorie a românilor ca fiind “o înmănunchere de serii istorice care se țin una de alta, se prefac una în alta, se înșiruiesc mutual, se combat sau se sprijină între ele”¹⁰. El va da ca exemplu continuitatea populației daco-romane în Dacia Traiană: “seriile asupritoare”, care de la ultimele năvăliri le-au răpit libertățile personale și economice și “seriile desrobitoare”, care au generat consecvent răscoale populare de la 1437 până la 1848. Cu privire la continuitatea “seriilor istorice”, el observă că, dacă acestea pot fi incomplete din cauza situației lacunare a cunoștințelor și a documentării “ele totuși există” și completarea lor se poate face prin intermediul ipotezelor. Marele istoric încearcă să demonstreze, prin exemple, cum seria reprezintă un element organizator al științei istorice. El constată manifestarea a nenumărate serii: unele care se succed, iar altele care se dezvoltă paralel în aceeași perioadă istorică. De asemenea, arată că “o serie universală” cuprinde mai multe “serii parțiale în cadrul său imens”¹¹. Istoria lui Al.I. Cuza¹² exemplifică, în opinia cercetătorului, în modul cel mai complet teoria seriei. Încă din **Introducere** se arată că istoria este “un lanț neîntrerupt de fapte” dar dezvoltarea “curge în șiroaie (serii) paralele, din care unele își au obârșia în veacuri îndepărtate, altele în vremuri mai apropiate, ca niște râuri mai lungi sau mai scurte care s-ar adăugi către marele fluviu, păstrându-și însă forța apelor lor. Numai prin urmărirea acestor șiroaie, fiecare unic și deosebit în felul său de a fi, se poate limpezi mersul treburilor omenești”¹³.

O importanță deosebită a acordat Xenopol rolului cauzalității în istorie – “cauzalitatea seriilor istorice”, ca argument în demonstrarea rațiunii de a fi ca știință a istoriei. Din totdeauna gândirea științifică și filosofică a căutat să descopere rațiunea pentru care un fenomen s-a petrecut într-un anumit fel, cauza pentru care un lucru este ceea ce este. Democrit, de exemplu, spunea că ar prefera să găsească mai curând o singură explicație cauzală decât să dobândească tronul Persiei, iar Aristotel considera că a fi în posesia științei înseamnă a cunoaște cauza. În zorii epocii moderne, Francis Bacon observa că “*vere scire est per causa scire*”, iar Spinoza că “*substantia est causa sui*”. Pentru Xenopol, noțiunea de cauză înseamnă “elementul intelectual... care ne face să înțelegem producerea unui fenomen”¹⁴. Cauzele fenomenelor nu sunt, așadar, produsul spiritului nostru, ci “natura intimă a universului pe care spiritul o apropie”¹⁵. Ambiția istoricului era să demonstreze că istoria se bazează pe serii cauzale și are statut de știință. O știință superioară celor teoretice, care, deși descoperă

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem, p. 378.

¹¹ Idem, *La notion de volum en histoire*, Paris, 1906, p. 23.

¹² Idem, *Dormnia lui Cuza-Vodă*, vol. I, Iași, 1903.

¹³ Ibidem, p. 1.

¹⁴ Idem, *Principiile fundamentale ale istoriei*, Iași, 1900, p. 232.

¹⁵ Ibidem.

legile ce guvernează fenomenele, nu pot afla cauzele lor. Istoria nu stabilește legi, dar descoperă cauzele fenomenelor prin determinarea seriilor cauzale. Acest element al cauzalității conferă istoriei – în opinia istoricului – statutul de știință, pe care mulți au contestat-o.

Istoria, conchide Xenopol, este compusă din trei părți: partea generală sau legea abstractă; partea succesivă sau seria; partea individuală sau faptul particular.

În ceea ce privește importanța seriilor, se arată că acestea facilitează alegerea faptelor mai importante în înălțuirea lor; pe de altă parte, ele permit raportarea faptelor la forțele și împrejurările ce le-au dat naștere. Deci seriile presupun aplicarea în cercetarea istorică a principiului cauzalității.

Cu toate limitele manifestate în cercetarea sa într-o problemă de mare importanță pentru logica științelor în general și al științei istorice în special, Xenopol are meritul de a fi elaborat o teorie originală, menită să legitimizeze istoria ca știință.

Contribuția cea mai importantă, originală, pe care marele învățat o aduce în teoria istoriei este cea a “seriilor istorice”. Această teorie, fără a fi lipsită de inconsecvențe, de unele oscilații, a constituit una dintre cele mai sistematice și prestigioase înfățișări pe planul filosofiei românești și universale.

Opera filosofică a lui Xenopol este mărturia unui excepțional efort menit să demonstreze că istoria este egală în demnitate cu celelalte științe, iar istoricul, după spusele cronicarului Gr. Ureche, “nu e un scriitoriu de cuvinte deșarte, ci de dreptate”.